

УДК 631.145(477)

О. М. Мозильний,

д. е. н., професор кафедри теоретичної і прикладної економіки,
Інститут підготовки кадрів державної служби зайнятості, м. Київ

І. М. Демчак,

к. е. н., генеральний директор НДІ "Украгропромпродуктивність", м. Київ

СТАН СІЛЬСЬКИХ ДОМОГОСПОДАРСТВ ТА ЗАЙНЯТОСТІ В СІЛЬСЬКИХ ТЕРИТОРІЯХ: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ В ПЕРІОД АГРАРНИХ РЕФОРМ

O. Mogylnyj,

Doctor of Economics, Professor in the Department of Theoretical
and Applied Economics at Ukrainian State Employment Service Training Institute, Kyiv

I. Demchak,

Candidate of Economics, Honored Worker of Agriculture of Ukraine, Kyiv

THE STATE OF RURAL HOUSEHOLDS AND EMPLOYMENT IN RURAL AREAS: THE CAUSES
AND EFFECTS OF THE GOVERNMENT REGULATION DURING AGRARIAN REFORMS

У результаті дослідження критично осмислено окремі догмати соціалістичної політекономії, що виправдовувала дискримінацію селян за майновим станом у період побудови "справедливого суспільства". Здійснено порівняльний аналіз сукупних ресурсів сільських і міських домогосподарств та спрямованість окремих державних програм на збалансований розвиток сільських територій. Охарактеризовано стан трудових ресурсів, ринок праці, неформальну зайнятість та трудову міграцію сільського населення. Концептуально визначено інноваційні напрями залучення членів сімейних фермерських і особистих селянських господарств та інших малих форм підприємництва сільської місцевості до продуктивної зайнятості й системи державного соціального страхування з урахуванням практик країн ЄС.

This study critically interpreted certain dogmas of socialist political economy that justified the discrimination against peasants by property status during the period of building a "just society". The study presents a comparative analysis of the aggregate resources of rural and urban households and the focus of individual government programs on the balanced development of rural areas. The article describes the status of labor resources, the labor market, informal employment and labor migration of the rural population. The study conceptually identified innovative steps to involve members of family farms and subsistence farms and other small businesses in rural areas in productive employment and the system of state social insurance, taking into account the practices of the EU countries.

Ключові слова: сукупні ресурси сільських домогосподарств, сільська територія, трудові ресурси, ринок праці, неформальна зайнятість сільського населення, трудова міграція, соціальне страхування.

Key words: aggregate resources of rural households, rural area, labor resources, labor market, informal employment of rural population, labor migration, social insurance.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

За даними Держкомстату України, у 1990—2017 рр. кількість сільського населення зменшилась на 3,8 млн осіб — з 16,9 до 13,1 млн, або на 22,4% проти 15,9% в містах. Обезлюднення сіл відбувається не лише через негативне сальдо внутрішньої і зовнішньої міграції сільського населення. Рівень природного скорочення селян становить 6,8%, що удвічі перевищує цей показник у містах (3,2%). Сумарний коефіцієнт народжуваності на одну сільську жінку зменшився з 2,286 у 1991 році до 1,642 у 2016 році. При цьому смертність населення у сільській місцевості становить 17,6 померлих на 1000 наявного населення, проти 13,2 у міських поселеннях. Рівень дитячої смертності у селах (до 1 року) на 20% вищий ніж у містах. Станом на 1 січня 2017 р. демографічне навантаження у віці 0—15 років на 1000 осіб у віці

15—59 років становило 299 осіб та 391 особу у віці 60 років і старше, що значно перевищує ці показники порівняно з містами — 250 і 358 відповідно [1].

Внаслідок руйнівних соціально-економічних процесів та демографічної кризи за аналізований період було знято з обліку 468 сільських населених пунктів, невпинно скорочується їх середня людність. Маргіналізацію сільського поселення, загрози і виклики щодо сучасного збалансованого розвитку сільських територій не можна виправдати лише трагічною історією аграрних відносин, радикальними реформами на селі, закономірностями науково-технічних і технологічних інновацій в сільському господарстві, нееластичністю попиту на продовольство, процесами урбанізації тощо.

Про усвідомлення масштабів бідності, соціального відчуження, безробіття, трудової еміграції, демогра-

фічної кризи та інших загроз національній безпеці, особливо в умовах реалізації Угоди про асоціацію України з Євросоюзом, свідчить розпорядження Кабінету Міністрів України від 16 березня 2016 р. № 161, яким схвалено чергову стратегію подолання бідності та зобов'язано усі зацікавлені центральні органи виконавчої влади щороку забезпечити розроблення та подання на затвердження плани заходів щодо реалізації зазначеної стратегії.

Міжнародні організації, які відстежують дотримання прав людини, зібрали численні докази того, що права селян у всьому світі порушуються більшою мірою, ніж інших верств населення. Ними розроблено проект Декларації ООН про права селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості. Передбачається, що прийняття цього акту сприятиме створенню міжнародно-правових актів, спрямованих на захист прав селян та інших людей, які працюють у сільській місцевості, а також приверне увагу до такої проблеми, як дискримінація цієї категорії населення. Для України, де майже третина населення проживає і працює в сільській місцевості, дотримання конституційних прав щодо гідної праці, сучасних освітніх, медичних, культурних, інформаційно-комунікаційних, житлово-комунальних, інших послуг та соціального захисту набуває особливої гостроти.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Багато вчених досліджують проблеми, пов'язані з дотриманням принципів соціальної справедливості в період трансформації централізовано планової економіки, соціально-економічним захистом селян у пореформений період, збільшенням розриву в рівні та якості життя сільських і міських домогосподарств та її впливу на темпи збалансованого розвитку національної економіки й соціально-політичну стабільність у суспільстві. Серед них, зокрема, І.Ф. Гнибіденко [2], І.М. Демчак [3], М.Й. Малік [4], О.І. Павлов [5], О.А. Попова [6], І.В. Прокопа [7], В.П. Рябоконт [8], О.В. Ходаківська [9], В.В. Юрчишин [10] та інші. Віддаючи належне результатам їх наукових праць, маємо зазначити, що суттєві зміни в соціально-економічній політиці країни, реформи в життєво важливих сферах населення потребують постійного аналізу їх впливу на становище сільських домогосподарств та соціальний капітал сільських територій.

МЕТА СТАТТІ

Мета статті — оцінити стан соціально-економічної нерівності сільських і міських домогосподарств, охарактеризувати дисбаланси на ринку праці й зайнятості в сільській місцевості та обґрунтувати концептуальні напрями державної політики щодо подолання існуючої соціальної несправедливості.

Методами дослідження слугували діалектичний, абстрактно-логічний, індукції і дедукції, емпіричний, статистичні спостереження, порівняння, середніх показників та інші.

ВИКЛАД ОСНОВНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ ДОСЛІДЖЕННЯ

Із давніх часів мрія про соціально справедливу державну устрій давала багату поживу для роздумів філософам, прогресивним політикам і діячам, спонукала їх до практичних кроків щодо моделювання омріяного суспільства на засадах соціальної справедливості. Соціалісти-утопісти Т. Кампанелла (1568–1639), К. Сен-Сімон (1760–1825), Р. Оуен (1771–1858), Ш. Фур'є (1772–1837) та інші мислителі висунули низку ідей, які згодом були розвинені суспільними науками та знайшли застосування у практиці державотворення багатьох країн третього світу. К. Маркс (1818–1883) і Ф. Енгельс (1820–1895) були найбільш послідовними критиками експлуататорської природи капіталістичного суспільства

та зміни її революційним шляхом. Вони ж запропонували як альтернативу класовій нерівності теорію пролетарського наукового соціалізму — своєрідну Біблію боротьби робітничого класу за свої права і свободи. В. Ленін (1870–1924) разом з однодумцями, прикриваючись закономірністю "диктатури пролетаріату" перехідного періоду, взяли на її озброєння для побудови соціалізму в Російській імперії, як найслабшій ланці світової капіталістичної системи.

Селянське питання і власність на землю: ретроспективний погляд

Заможне селянство "не вписувалось" у плани побудови безкласового соціалістичного укладу на селі, оскільки винятково з класових позицій розглядалась дрібнобуржуазна сутність селянина, який має нібито дві душі — "душу власника і душу робітника". Сам інститут приватної власності на землю розглядався як живильне середовище для такого "роздвоєння" особистості селянина. Нібито на вигоду соціалізму і на користь самих же селян усі землі було націоналізовано. З цього приводу відомий історик, соціолог і дипломат В. Липинський (1882–1931) у своїх "Листах до братів-хліборобів" писав, що використавши "російський брошурковий соціалізм" українська інтелігенція, несподівано опинившись у вирі державотворчого процесу, також взяла на озброєння ідеологію "здекласованого селянства": пів-пролетаріату, пів-хлібороба. Іншими словами, "поки землі не має — більшовик, раз землю придбав — хлібороб-монархіст" [11, с. 63]. Зокрема й через не було використано потенціал середнього й заможного селянства для побудови Незалежної Української Держави. Натомість вона стала полігоном для проведення руйнівних соціально-економічних експериментів і знищення великотварного сільськогосподарського виробництва.

Політичний курс Української Народної Республіки (УНР) на соціалізацію землі (квітень 2018 р.) "фактично розгорнув класову боротьбу на селі, призвів до безглузлого нищення панських маєтків і самовільного захоплення земель селянами". На превеликий жаль, подальші події 30-х років в Україні здійснювалися також під диктатом російської імперської політики і позначилися суцільною колективізацією селян, експропріацією їхнього майна, голодоморами, забороною на оформлення паспорту та іншими волюнтаристськими кампаніями. Трагічні наслідки тих ворожих щодо селян акцій і нині істотно стримують розвиток аграрного сектора та економіки України.

Повертаючись до теми нашого дослідження, важливо зазначити, що в основу націоналізації земель була покладена теорія абсолютної земельної ренти, яка виникає внаслідок більш низької органічної будови капіталу в сільському господарстві та приватної власності на землю. Вона була започаткована ще У. Петті (1623–1687), одним із основоположників класичної політичної економії в Англії, а розвинена його послідовниками, серед яких найбільш відданими цієї ідеї були К. Маркс, В. Ленін, Й. Сталін (1879–1953) та їхні соратники — революціонери. При побудові "російського брошуркового соціалізму" на селі у 30-ті роки минулого століття в Україні фізично було знищено, чи вислано цілими сім'ями в Сибір і на Далекий Схід найбільш підприємлих селян "куркулів" як новонароджених експлуататорів. По-суті, вони стали класовими "ворогами народу" лише за те, що запровадження більшовиками елементів ринкових відносин у період нової економічної політики (НЕП) (1921–1928 рр.) сприйняли як виконання ними обіцянки "Землю — селянам!". На практиці це означало узаконення приватної власності на землю, придбання засобів сільськогосподарського виробництва та розпорядження його результатами на ринкових засадах.

Державна політика 30-х рр. ХХ ст. щодо "здекласованого селянства" і штучного розшарування селян за

Таблиця 1. Показники сукупних ресурсів домогосподарств, у середньому за місяць у розрахунку на одне домогосподарство в містах та сільській місцевості, гривень

Показник	2010 р.		2015 р.		2017 р. (III кв.)	
	місто	село	місто	село	місто	село
Всього сукупних ресурсів	3605	3165	5229	5238	8097	8377
Грошові доходи	3358	2607	4852	4316	7630	7393
Частка оплати праці в грошових доходах, %	54,1	32,7	53,8	33,7	65,1	45,0
Негрошові доходи	149	479	266	814	321	836
Вартість, отриманої з ОСГ та від самозаготівель	59	407	86	639	88	650
частка у негрошових доходах, %	39,6	85	32,3	78,5	27,4	77,5
Пільги та субсидії на оплату ЖКП, електроенергії та палива	19	14	65	76	67,20	30,45
частка у негрошових доходах, %	12,7	2,9	24,4	9,3	20,9	3,6
Пільги на оплату товарів і послуг з охорони здоров'я, путівок на бази відпочинку тощо	11,04	5,33	9,33	7,02	33,33	7,47
частка у негрошових доходах, %	7,4	1,1	3,5	0,9	10,3	0,8
Пільги на безготівкову оплату послуг транспорту, зв'язку	7,37	1,55	13,41	2,59	19,73	3,58
частка у негрошових доходах, %	4,9	0,3	5,0	0,3	6,2	0,5
Грошова оцінка допомоги від родичів та інших осіб продтоварами	51,35	51,86	92,44	89,45	113	115
частка у негрошових доходах, %	34,5	10,8	34,7	11,0	35,2	13,7
Прожитковий мінімум в середньому на одну особу	від 825 (з 01.01) до 875 (з 31.12)		від 1176 (з 01.01) до 1330 (з 01.09)		від 1544 (з 01.01) до 1700 (з 01.12)	
Частка населення із середньодушовими грошовими витратами у місяць, нижчими прожиткового мінімуму, %	23,2	46,1	4,9	5,7	6,4*	11,4*

Примітка: *Сукупні ресурси нижче фактичного прожиткового мінімуму (без урахування суми податку на доходи фізичних осіб) становили: для міст — 45,3%, для сільської місцевості — 49%.

Джерело: розраховано за даними статистичних бюлетенів [13].

майновою ознакою мала місце майже всі роки побудови соціалізму. На практиці це проявлялося в знищенні самотності селян, нехтуванні їх історичної спадщини, побутових, культурних традицій, неврахуванні демографічних особливостей, розрив зв'язків між поколіннями щодо господарювання на сільських територіях. Останньою Конституцією СРСР від 7 жовтня 1977 р. (ст. 15) держава мала сприяти посиленню соціальної однорідності суспільства — стиранню класових граней, істотних відмінностей між містом і селом, між фізичною і розумовою працею. У цьому ж руслі упродовж 50—80-х рр. проводилися організаційно-економічні заходи, спрямовані на одержавлення колгоспно-кооперативної форми власності, яка базувалася на положеннях політекономії соціалізму про несумісність самої природи підприємств такого типу з централізовано-плановою економікою та адміністративно-командними методами управління цілісним народногосподарським комплексом.

Основний Закон Незалежної України від 28 червня 1996 р. декларує усунення цієї суспільно-політичної й економічної несправедливості і проголошує: рівність перед законом усіх суб'єктів права власності (ст. 13); рівні конституційні права і свободи громадян; при цьому не допускаються привілеї чи обмеження за ознаками соціального походження, майнового стану, місця проживання або іншими ознаками (ст. 24). Важливо наголосити, що територіальний устрій має ґрунтуватися на засадах збалансованості соціально-економічного розвитку регіонів (ст. 132).

"Залишковий принцип" виділення ресурсів щодо розвитку села і сільських територій — успадкована вада державної аграрної політики

Реформуючи централізовано-планову економіку під гаслами вільно ринкових перетворень, уже вдруге за життя останніх трьох поколінь українських селян, переважно адміністративними методами було ліквідова-

но клас "колгоспного селянства". Державою було проголошено усебічне створення умов для розвитку приватного "ефективного власника" на ринкових (капіталістичних) засадах. Як сприйняли цю політику правнуки родин, майно яких у 30-ті роки було експропрійовано для створення колективних господарств з метою побудови соціалізму, можна лиш здогадуватися.

Маємо визнати, що за трансформаційний період в Україні було прийнято десятки правильних законодавчих та нормативно-правових актів, спрямованих на завершення земельної реформи, поліпшення соціально-економічної, демографічної й екологічної ситуації в сільській місцевості. Вони мали б відновити соціальну справедливість щодо селян. Проте цього не сталося, у т. ч. через незабезпеченість необхідними ресурсами й відсутність організаційно-економічних механізмів їх виконання.

На підтвердження наведемо лише один, на наш погляд, промовистий приклад законотворчості початку ринкових реформ на селі. Законом України "Про пріоритетність соціального розвитку села та агропромислового комплексу в народному господарстві" (ст. 8) від 15 травня 1992 року № 2346 селу

ніби то було надано перевагу порівняно з містом (у розрахунку на душу населення) у спорудженні житла, об'єктів освіти, культури і спорту, охорони здоров'я, побуту, торгівлі, газифікації, водо- і електропостачання, телефонізації, зв'язку, комунальних об'єктів, в послугах радіо і телебачення, забезпечуються рівні з містом умови постачання промислових і продовольчих товарів, а також рівень медичного, спортивного, культурного, побутового, транспортного і торговельного обслуговування за науково-обґрунтованими нормативами. Про реальний стан справ з виконанням цього Закону та десятків інших нормативно-правових декларацій (у формі актів законодавства) з питань соціального розвитку сільських територій свідчать наведені офіційні статистичні дані.

Тож виглядає цілком обґрунтованим, що й через більш, ніж чверть століття проголошення незалежності держава Україна бореться громадян за справедливий суспільний лад лише загострюється. Нині масові акції громадянської непокори і вибори до місцевих органів самоврядування проходять під соціально-економічними гаслами: "Збережемо село — збережемо Україну!", "Розвинуте фермерство — майбутнє сільського господарства!", "Україна без панів!", "Сили нації — за Україну без олігархів!" тощо.

Трансформаційний період від централізовано-планової економіки з притаманними їй адміністративно-командними методами управління до вільно ринкових (капіталістичних) відносин за неоліберальними шаблонами Вашингтонського консенсусу ще більше загострив проблему соціально-економічної несправедливості щодо рівня і якості життя домогосподарств і громадян однієї держави за ознакою місця проживання.

"Невидима рука ринку" А. Сміта страждає на ті ж недуги суглобів, що й "рука публічного державного регулювання"

На початку ринкових реформ у суспільній свідомості зневірених у соціально-економічній справедливості соціалізму людей цілеспрямовано було сформовано ря-

тивний стереотип, що на заміну патерналістському соціалістичному принципу "рівності у бідності" майже автоматично приїде панацея від усіх наших негараздів — "невидима рука" А. Сміта і "ринком стане суспільним благом". Тобто принесе благополуччя для всіх працюючих і чесних людей, а не лише для сімей олігархів (агрохолдингів) — фаворитів впливових владних органів, керованих домінуючим інстинктом власного збагачення, не обтяжених моральними нормами, а тим більше соціально відповідальністю за долю селян, чи сільських територій. Саме на інститут ринку, як найбільш велике досягнення західних цивілізацій за два останні сторіччя, що все урегулює, зокрема й по-справедливості, тобто залежно від якості, складності і кількості праці, розподілятиме суспільний продукт серед працівників, що його створюють. Головне — суспільно-корисна праця та її результати визначатимуть авторитет і становище людини в суспільстві. Проте, як кажуть, диявол був прихований в деталях, про які тоді умовчали (свідомо, або через незнання українських реалій) численні закордонні радники. А до вітчизняних практиків і науковців постійно змінювані реформатори традиційно не дослухалися, адже за визначенням "не може бути пророків у своїй державі".

На думку академіка І.І. Лукінова, "ринкова бездіяльність" держави була своєрідним провокаційним сигналом до економічного саморозпаду нової демократичної держави, потуранням хаосу і паралічу активної утворювальної діяльності. Отже, така політика не має нічого спільного з ефективними ринковими перетвореннями і призвела до стихійної ринкової економіки [12, с. 26—27].

Загальні темпи приросту сукупних ресурсів і грошових доходів сільських ДГ за 2010—2017 рр. зростають, хоча вони суттєво відстають від темпів інфляції за аналізований період (табл. 1). Звідси реальна купівельна спроможність населення знижується, а бідність зростає. За даними Держстату України ІСП (грудень до грудня поточного року) становив у 2010 р. — 109,4%, 2015 р. — 143,3%, 2017 р. — 113,7%. Заради справедливості зазначимо, що частка оплати праці в грошових доходах сільських ДГ має позитивну динаміку (з 32,7 до 45%), але розрив між містом і селом залишається суттєвий і дорівнює 20,1 відсоткових пункти (в.п.). Для порівняння: в розвинутих країнах ЄС вона майже удвічі вища і коливається в діапазоні від 75 до 80% [14, с. 11].

Особливу тривогу викликає все більший розрив між селом і містом у структурі негрошових доходів, пов'язаних із трансфертами з державного бюджету. Якщо у 2010 р. частка пільг та субсидій на оплату житлово-комунальних послуг, електроенергії та палива для сільських і міських ДГ становила відповідно 2,9 і 12,7%, то у 2017 р. 3,6 і 20,9%, тобто розрив збільшився майже удвічі, а у грошовому вимірі — це 30,45 і 67,20 грн на одне ДГ. Зазначимо, що це дані III кв. 2017 року. Можливо припустити, що за підсумками року цей розрив буде ще більшим, адже на жовтень — грудень припадають найбільші виплати субсидій міським ДГ¹. Аналогічна несправедливість допускається державою також при перерозподілу бюджету між громадянами однієї держави — селянами і містянами, за іншими статтями негрошових доходів: пільги на оплату товарів і послуг з охорони здоров'я, туристичних послуг, путівок на бази відпочинку тощо; пільги безготівкові на оплату послуг транспорту, зв'язку. Сумарно це становить відповідно 1,3 і 16,5 %, або 11,05 і 53,06 грн у середньому на одне середньостатистичне ДГ².

Маємо визнати, більшість селян у пореформений період фізично виживають лише завдяки поверненню до

натурального способу ведення господарства, адже у структурі негрошових доходів на продукцію, отриману з особистого селянського господарства (ОСГ) та від самозаготівель, припадає від 85% (2010 р.) до 77,5% (2017 р.). Для порівняння: за офіційними даними цей показник сім'ї колгоспника у 1986 р., тобто 30 років назад, становив 54,4% (у т. ч. дохід від колгоспу — 45,5% і заробітної плати — 8,9%).

У результаті дискримінаційної соціальної політики щодо громадян України за ознакою місця проживання (не має значення свідомої, чи ні), частка сільського населення із середніми грошовими витратами на одну особу нижче законодавчо встановленого прожиткового мінімуму за III кв. минулого року удвічі більша, ніж міського населення, а саме — 11,4 і 6,4% відповідно. Що ж до фактичного прожиткового мінімуму (без урахування суми податку на доходи фізичних осіб), то майже кожне друге сільське ДГ (49%) є бідним.

Національні особливості формування приватного "ефективного власника"

Дехто з опонентів може вважати наші доводи недостатньо вагомими, вказавши на те, що майже 6,8 млн селян отримали у власність земельні паї реформованих колективних сільськогосподарських підприємств і є свого роду новим "класом рантьє". Дійсно, за даними Держгеокадастру, у середньому в Україні розмір такого паю становить 4 га, а всього було розпайовано 27,5 млн га сільськогосподарських угідь, із яких 60% здається в оренду, як правило, агрохолдингам, 17% — приєднано до індивідуального господарства без створення юридичної особи, 22% — не використовується або використовується без належного документального оформлення. Середній розмір орендної плати в Україні знаходиться в межах 1093 грн/га. Таким чином, за весь земельний пай власники отримують близько 4370 грн, або 1637 грн в середньому на одного члена ДГ (сім'ї) за весь рік (4370 грн: 2,67 особи. Нагадаємо, що це лише 45% мінімальної заробітної плати і майже дорівнює мінімальному прожитковому мінімуму на місяць, встановлених з початку 2018 року.

У цьому контексті, одним з аргументів Світового банку, який активно пропагує "відкриття" ринку земель сільськогосподарського призначення в Україні за будь-якою моделлю — це найменша орендна плата в Європі. Для порівняння: за даними Економічного дискусійного клубу, в країнах ЄС вона коливається в коридорі від 46 євро/га (Латвія) до 791 євро/га (Нідерланди) за рік.

Маємо також зважати, що на грошову форму розрахунку за орендовані угіддя припадає всього 58,3% усіх орендних платежів. У натуральній формі (продукцією) виплачується 39,9%, у відробітковій (послуги) — 1,8%. У структурі сукупних ресурсів усі доходи від власності, в т. ч. від здачі в найм нерухомого майна становили у 2015 р. — 2,8%, у 2016 — 3,8%. Ці дані свідчать, що суттєво орендна плата за земельні паї не поліпшує добробут сільських ДГ. До того ж, 1,5 млн громадян успадкували земельні паї своїх родичів, з яких кожен другий проживає в містах, витрачаючи кошти зароблені їх попередніми поколіннями на оплату товарів і послуг, поповнення міських бюджетів та розвитку міських територій [15]. Отже, українські селяни номінально володіючи найціннішим багатством України, залишаються найбіднішою верствою в суспільстві.

Узаконене нехтування основними правами і свободами селян

Переходимо до іншої ще гострішої теми, пов'язаної з соціальною несправедливістю стосовно селян. Згідно

¹ Суттєві зміни очікуються у зв'язку з монетизацією субсидій, які уводяться з опалювального сезону 2018 р. За попередніми оцінками — це зменшить кількість ДГ, які незаконно наживалися на державному бюджеті. Водночас, субсидії можуть втратити також сім'ї сільських ДГ, члени яких не мають офіційних доходів через сімейне безробіття.

² При цьому ми усвідомлюємо, що далеко не всі мешканці міст і їх ДГ також "досягають" до сучасних стандартів життя і ледь зводять свої бюджети.

Таблиця 2. Трудові ресурси, ринок праці, зайнятості та міграції населення залежно від місця проживання, 2016 рік

№ з/п	Показник	Усього	У т. ч. за місцем проживання		Село до економіки, або до міста
			місто	село	
1	Економічно активне населення у віці 15–70 років, тис. осіб	17955,1	12306,4	5648,7	31,4%
2	Економічно активне населення працездатного віку, тис. осіб	17303,6	11898	5404,8	31,2%
3	Рівень економічної активності, %	62,2	62,8	60,9	- 1,9 в. п.
4	Зайняте населення у віці 15–70 років, тис. осіб	16276,9	11178,5	5098,4	31,3%
5	Рівень зайнятості, %	56,3	57,0	54,9	-2,1 в. п.
6	Неформально зайняте населення	3961,2	1891,9	2069,3	52,2%
6а	у % до зайнятого населення	22,7	16,9	40,6	+17,9 в.п.
7	Безробітне населення у віці 15–70 років, тис. осіб	1678,2	1127,9	550,3	32,8%
8	Рівень безробіття, %	9,3	9,2	9,7	+0,5 в.п.
9	Трудові мігранти за 2015–2017 рр., тис. осіб	1303,3	663,5	639,8	49,1%
10	Частка трудових мігрантів у загальній кількості населення, %	4,5	3,4	6,9	+ 3,5 в.п.
11	Навантаження зареєстрованих безробітних на 10 вільних робочих місць (вакансій) за професійними групами, осіб	108	–	–	–
11а	Той же показник, але для кваліфікованих робітників сільського господарства і лісового господарства, риборозведення та рибальства, осіб	552	–	–	–

Джерело: розраховано на основі даних статистичних збірників і бюлетенів [16].

з Конституцією (ст. 43) "кожен має право на працю, що включає можливість заробляти собі на життя працюю, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується". Із шкільних підручників і власних спостережень знаємо, що міста заможніші за села завдяки більшій скупченості людей різних професій, розвитком численних видів діяльності та зайнятості, особливо у сфері послуг, яка чи не єдина галузь постійно демонструє створення нових робочих місць. Ефект цієї взаємодії флорентійський учений Б. Латіні (1220—1204) назвав спільним благом. У сучасній економічній теорії концентрація взаємозалежних виробничих і комерційних підприємств, інфраструктурних організацій, різноманітних сервісних, навчальних закладів, закладів охорони здоров'я, науково-дослідних установ, органів управління, розміщених на одній адміністративно-територіальній одиниці отримало назву економічного кластера.

З огляду на гостроту проблеми зайнятості в сільській місцевості, держава мала б створити належні передумови для реалізації громадянами права на працю, гарантувати рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, запропонувати різноманітні програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів, відповідно до потреб сільського ринку праці. А утім, на практиці у цій сфері державної соціально-економічної політики все відбувається з точністю до навпаки й за традиційною упевненістю чиновників "якось воно буде".

Починаючи з 90-х рр., коли розпочалася приватизація землі та майна аграрних підприємства, майбутні агрохолдинги радикально "оптимізували" чисельність колгоспів і радгоспів та обслуговуючих їх галузей. Переломним став 2001 рік, коли в ОСГ вже працювало 2578 тис. осіб, а найманими працівниками сільгоспідприємств — 2131 тис. осіб, тобто на 477 тис. осіб менше, ніж у ОСГ. Для порівняння: у 1990 р. у колгоспах і радгоспах було зайнято 4881 тис. осіб, а в ОСГ — 681 тис., або всього 13,9%. За даними Держстату України, до 2016 рік в ОСГ було добровільно-примусово витіснено 2357 тис. осіб, що в 4,1 раза більше, ніж нині найманих працівників у сільському, лісово-

му та рибному господарстві разом узятих (578,1 тис. осіб).

Логічним у період реформування колективних господарств було прийняття Закону України "Про особисте селянське господарство" від 15 травня 2003 р. № 742, згідно з яким (ст. 8) статус безробітного селяни отримували, коли розрахунковий місячний дохід від ОСГ був меншим законодавчо встановленого мінімального розміру заробітної плати. Ця норма діяла більше шести років — до прийняття Закону "Про внесення змін до деяких законів України щодо зменшення впливу світової фінансової кризи на сферу зайнятості населення" від 25 грудня 2009 р. № 799. Вдумайтесь у саму назву цього закону, для здорового глузду вона м'яко кажучи незбагненна.

Цим актом більше 2 млн членів ОСГ з єдиною метою — порятунку сільського ринку праці від "світової фінансової кризи" було віднесено до категорії, які забезпечують себе роботою самостійно. Тобто селянам надано статус зайнятого населення за умови, що робота в такому господарстві для них є основною. Які на-

слідки такого "рятівного" для України Закону: а) селяни, по суті, позбавили права на обов'язкове державне соціальне страхування; б) роботодавцям повернули майже дармову робочу силу; в) зменшено дефіцит Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття, за рахунок відмови центрів зайнятості у наданні вкрай необхідних послуг своїм односельцям. У підсумку, було закладено міну уповільненої дії під національну безпеку держави, яку активно використовують популісти різних мастей у передвиборчих перегонках. Особливо експлуатується ця тема під час нинішніх виборів депутатів до ОТГ.

Як кажуть у народі, одним натиском кнопки ОСГ, які при колгоспно-радгоспній системі виконували лише підсобні (допоміжні) функції стали безальтернативним місцем докладання праці й основним джерелом доходів для задоволення базових потреб їх сімей. Про розміри доходів від оренди земельних паїв, які держава нібито дала селянам у власність, але 17 років поспіль не випускає з рук, вже йшлося в цій статті. До речі, це одна з причин появи агрохолдингів, які майже не використовують місцеві трудові ресурси.

Яка ситуація з ринком праці та зайнятості в сільській місцевості внаслідок державної регуляторної політики в цій сфері

За даними Держстату України, рівень економічної активності та зайнятості в сільській місцевості нижчий порівняно з містами на 1,9 і 2,1 в. п. і становить 60,9 і 54,9 % відповідно (табл. 2). Ці дані не є визначальними для результатів нашого дослідження тому, що вони отримані в результаті вибіркового обстеження населення (ДГ) з відповідними статистичними похибками й недосконалим інструментарієм, який не враховує специфіку економічної активності, зайнятості та кон'юнктуру ринку праці в сільській місцевості³. Це ж припущення стосується й рівня безробіття, яке є постійно вищим порівняно з містом, але не відображає повною мірою реальних явищ і процесів у сфері соціально-трудова відносин пореформеного періоду на селі.

³ Могиляний О.М. Аграрний ринок праці: функціональні особливості та їх соціально-економічні наслідки для населення // Економіка АПК. — 2013. — №12. — С. 5—12.

Часткову відповідь на порушені нами проблеми дає показник неформальної зайнятості сільського населення в кількості більш, ніж 2 млн осіб. Це кожен другий у країні. Більшість з них це особи, яких держава масово віднесла до категорії самозайнятих лише за ознаками запозиченими з кріпосного права — прикріпленням до селянського двору та наявністю земельної ділянки. Кинувши напризволяще своїх громадян держава нічого не зробила для створення належних умов розвитку сімейних ферм, інших позааграрних видів діяльності малого і середнього підприємництва та продуктивної зайнятості вивільнених працівників з реформованих підприємств. Підтвердженням соціальної несправедливості є навантаження безробітних на 10 вакансій для кваліфікованих робітників сільського господарства, риборозведення та рибальства у кількості 552 особи, що у п'ять разів більше, ніж у національній економіці.

Останні роки масово спостерігається таке явище як сімейне безробіття, коли всі працездатні члени родини тривалий час не мають постійної роботи. Через безвихідь і втрату перспективи на гідну працю селяни покидають свої оселі й шукають роботу не тільки в містах України, а й за кордоном. За офіційними даними, за 2015—2017 рр. сільські трудові мігранти становили 640 тис. осіб, це майже така ж кількість, що й серед містян. Але частка сільських трудових мігрантів удвічі перевищує цей показник у загальній кількості населення — 6,9 і 3,4% відповідно. При цьому маємо усвідомлювати, що дані Держстату України показують лише тенденцію цього явища і в разі відрізняються від кількісних показників виїзду за кордон з єдиною метою — пошуку роботи. Обезлюдіють вже не окремі так звані неперспективні села, а цілі сільські райони, що офіційно визнаються депресивними⁴. Здоровий глузд підказує, що навіть об'єднавшись вони не стануть багатшими, оскільки серед державних еліт України (на відміну від сусідів країн ЄС) не має усвідомлення архіважливості людського і соціального капіталу для успішного регіонального і державного розвитку. Тому вже сьогодні в сільській місцевості відчувається гострий дефіцит масових робітничих професій, спеціалістів сільського господарства, будівельників, вчителів, лікарів, юристів та інших фахівців.

Відповідно до Закону України "Про збір та облік єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування" від 8 липня 2010 року № 2464, члени ОСГ як самозайняті особи мають право на матеріальне забезпечення, страхові виплати та надання соціальних послуг за умови добровільної сплати страхових внесків до Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України. Про які суми йдеться? Приблизні розрахунки показують: з 1 січня 2018 р. мінімальна заробітна плата становить 3723 грн, тобто добровільно застрахована особа має щомісяця сплати 744,6 грн (3723x0,22), а якщо в сім'ї двоє осіб працездатного віку, то сума вже становить 1489,2 грн, або в рік — 17870,4 грн. Сумлінному платнику для цього потрібно продати 4 тис. літрів молока 2-го гатунку, чи двох свиней живою масою не менше 210 кг. Суми, як кажуть на селі, не підйомні. Раніше ми зазначали, що майже половина сільських ДГ у середньому отримують грошові доходи нижче фактичного прожиткового мінімуму. Через злидений стан селяни добровільно не страхуються, отже, можуть розраховувати лише на соціальну пенсію за віком.

Нинішня дискримінація селян у сфері соціальних гарантій — це також спадщина СРСР. З історії становлення системи соціального страхування знаємо, що Конституція 1936 року проголошувала право громадян на

матеріальне забезпечення в старості, у випадку хвороби та втрати працездатності⁵. Проте лише через 30 років прийнято Закон "Про пенсії і допомогу членам колгоспів". При цьому пенсійний вік для колгоспників встановлювався вищий, ніж для державних пенсіонерів — 65 років для чоловіків і 60 — для жінок. Правда, згодом (1968 р.) у цій частині колгоспників урівняли в правах з робітниками і службовцями. Проте залишилася дискримінація за показником рівня пенсійного забезпечення. Пенсіонери — колгоспники одержували пенсію, що не перевищувала 20—30% середньої заробітної плати в сільському господарстві, яка в рази була меншою, ніж в інших галузях економіки. Відносне скорочення розривів у пенсіях відбулося лише у 80-ті рр.

Від песимістичного аналізу до стриманого оптимізму

Ситуація не безнадійна і цивілізований вихід для селян в сфері соціального страхування. Це не є таємницею "за семи печатками" для уповноважених державних органів та їх керманичів, які вивчають світовий досвід, використовуючи мільйони доларів міжнародних організацій на консультації зарубіжних радників. Як завжди не вистачає одного — політичної волі й розуміння реального соціально-економічного стану сільських ДГ і умов проживання наших співвітчизників у сільських територіях.

Науковцями різних науково-дослідних колективів неодноразово порушувалась ця проблема загальнонаціонального масштабу з висвітленням практик щодо її розв'язання європейськими країнами, але нині навіть у проєктах так званих першочергових "європейських законів" вони не знаходять належного втілення [17—20]. Проте вселяє надію план заходів на виконання стратегії подання бідності на поточний рік, затверджений рішенням Уряду від 14 лютого 2018 року № 99. У ньому, зокрема, йдеться про "розроблення механізму залучення до системи державного соціального страхування, насамперед пенсійного, заінтересованих осіб, зайнятих в ОСГ". Тож доцільно ще раз концептуально розглянути практики країн ЄС у цій сфері.

Інституційне забезпечення соціального страхування спрямовано на задоволення особливих потреб сільського населення, продиктованих характером його економічної діяльності, реструктуризацією сільського господарства (особливо в країнах Центральної та Східної Європи). При цьому пріоритет надається фермам сімейного типу.

Різні країни в різний період почали розробляти підходи та механізми запровадження систем соціального захисту фермерів, членів їх сімей. Нині шість країн ЄС (Австрія, Греція, Німеччина, Польща, Фінляндія та Франція) запровадили автономні інститути соціального захисту самостійно зайнятих у сільському і лісовому господарстві. Вони мають справу з усім спектром соціального забезпечення: а) охорона здоров'я (медичне страхування); б) пенсійне забезпечення (за віком); в) страхування від нещасних випадків на виробництві; г) страхування від професійних захворювань; д) соціальне забезпечення (допомога) сім'ям або надання різноманітних послуг, зокрема, організація оздоровчих заходів дітям фермерів чи іншим членам їх родин, особам з інвалідністю, одноразові підтримки для фермерів та їх родинам, які опинилися в скрутному становищі та інші. Перелік та форми таких послуг різняться за країнами та залежать від їх фінансових можливостей таких

⁴ Законом України від 8 вересня 2005 року № 2850 (ч. 3 ст. 9) депресивним вважається сільський район, в якому протягом останніх трьох років щільність сільського населення, коефіцієнт природного приросту населення, рівень середньомісячної заробітної плати та обсяг реалізованої сільськогосподарської продукції (робіт, послуг) на одну особу є значно нижчими, а частка зайнятих у сільському господарстві є значно вищою за відповідні середні показники розвитку територій цієї групи.

⁵ Про страхування на випадок безробіття тоді не йшлося, оскільки повна зайнятість населення була одним з основних завойовань соціалізму на противагу капіталістичній системі, де безробіття було звичайним явищем.

фондів, (вони є обмеженими і без суттєвої державної бюджетної підтримки вони не змогли б виконувати свої функції).

Існуючі системи продемонстрували свою відповідність національним та місцевим умовам соціального захисту осіб, зайнятих у сільському господарстві. Водночас зазначені країни постійно адаптують своє законодавство та практику страхування відповідно до змін, які відбуваються в сільській місцевості та в сільськогосподарському виробництві. Але при цьому вони зберігають базові принципи системи соціального забезпечення цієї категорії населення: солідарність (та, як правило обов'язковість внесків); соціальна справедливість; якість послуг; автономія; демократія (застраховані беруть участь в управлінні фондами соціального страхування (забезпечення) фермерів. Для розв'язання проблем на рівні Єврокомісії та координації їх взаємодії фонди утворили свою мережу соціального захисту населення.

Конкретніше розглянемо діяльність Аграрного Фонду Соціального Страхування (KRUS) Польщі. Він є установою, створеною відповідно до Закону Польщі "Про соціальне страхування фермерів" від 20 грудня 1990 р. Його метою визначено надання послуг, пов'язаних із системою соціального страхування фермерів та членів їх сімей (домогосподарств) [18, с. 79—78]. У 2014 р. KRUS охоплювала 14,3 млн застрахованих осіб; 1,2 млн пенсіонерів, у т.ч. 951,5 тис. отримувачів фермерських пенсій за віком, 215,8 тис. по інвалідності і 44 тис. пенсій по догляду за членами родини.

Польська система є змішаною, тобто лише частково функціонує за рахунок внесків фермерів, які сплачуються щомісячно (пенсійне страхування) в еквіваленті 10% базової пенсії за віком, а решта забезпечується з державного бюджету. Після індексації пенсій з 1 січня 2015 р. внесок фермерів складає 88 злотих. Для порівняння: по курсу НБУ станом на 28.06.2016 р. це дорівнювало 572,3 грн). Тариф щодо внесків до KRUS прогресивний і залежить від площі сільськогосподарських угідь фермера: 12% — при площі до 100 га; 24% — від 100 до 150 га; 36% — від 150 до 300 га; 48% — понад 300 га. Внески за членів родини (незалежно від тривалості їх робочого дня чи тижня) сплачуються також на рівні 10% базової пенсії за віком, тобто 88 злотих. Водночас базовий внесок для застрахованих фермерів та членів їх домогосподарств, які додатково займаються несільськогосподарськими видами бізнесу, або беруть участь в такому бізнесі збільшується у два рази — до 176 злотих [19, с. 79—78].

ВИСНОВКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

1. В Україні за весь період трансформації суспільно-політичного ладу й соціально-економічної системи сформовано гібридні системи суспільства з усеволодністю капіталізму без конкуренції та безсиллям держави в частині гарантування конституційних прав і свобод селян та утвердження принципів соціальної справедливості. Як наслідок, загострення конфлікту між працею і капіталом суспільство поділене на багатих і бідних з несуттєвим проширком так званого середнього класу. Особливо відчутно зростає нерівність життєзабезпечення через недосконалу соціальну політику в частині базових потреб громадян за місцем проживання. Український феномен бідності селян — власників земельних паїв, реформованих колективних господарств, є також наслідком незавершеності аграрної та інших життєво важливих реформ на селі й недосконалої державної соціально-економічної політики щодо виділення ресурсів на розвиток сільських територій.

2. Соціально-економічна політика дискримінації селян у період аграрних реформ (1991—2017 рр.), особ-

ливо з питань соціального захисту, призвела до гальмування темпів збалансованого розвитку національної економіки в цілому, втрати інвестиційної привабливості основного стратегічного ресурсу держави — людського і соціального капіталу, сільських територій, ліквідації мільйонів робочих місць в сільській місцевості, безпрецедентної демографічної кризи, чергової хвилі трудової еміграції, погіршення фізичного здоров'я, моральної і фізичної деградації та збільшення проявів асоціальної поведінки частини сільського населення.

3. Розпочаті в Україні реформи децентралізації влади і ресурсів щодо розвитку охорони здоров'я, освіти, культури, спорту, а також виробничої, соціальної, інформаційно-комунікаційної інфраструктури тощо в черговий раз вселяють надію на прискорення темпів досягнення сучасних життєвих стандартів селян в об'єднаних територіальних громадах. Зберігаючи при цьому рекреаційні можливості та привабливість умов проживання і праці в сільській місцевості з унікальними сільськими ландшафтами, особливо для молоді.

4. Соціально-економічний стан ОСГ і збалансований розвиток сільських територій — це взаємопов'язані процеси, які мають розвиватися на базі власного синергетичного потенціалу. Отже, перспективними мають бути науково-прикладні дослідження з питань залучення осіб до продуктивної зайнятості у сімейних фермерських і особистих селянських господарствах, у т.ч. позааграрними видами діяльності. Особливо критично для суспільства є участь членів ОСГ у системі добровільного загальнообов'язкового державного соціального страхування на основі заохочувального підходу з урахуванням досвіду Польщі, Німеччини, Франції та інших країн Євросоюзу.

На нашу думку, науковцям слід більше приділяти уваги вивченню пілотних проектів із запровадженням безумовного базового доходу (ББД), переважно для довготривалих безробітних, які проводяться в Фінляндії, США (провінція Онтаріо), Шотландії (окремі міста), Кенії (для сільських поселень) та інших країнах.

Література:

1. Демографічний щорічник "Населення України за 2016 рік" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>
2. Гнибіденко І.Ф. Трансформація ринку праці на селі: перспективи оптимізації неформальної зайнятості сільського населення // І.Ф. Гнибіденко // Економіка України. — 2014. — №4. — С. 83—93.
3. Демчак І.М. Роль і місце доходів від ведення особистого селянського господарства у формуванні сімейних бюджетів сільських домашніх господарств / Демчак І.М. // Економіка та управління АПК. — 2013. — №11. — С. 174—178.
4. Малік М.Й., Шпикуляк О.Г. Тенденції і перспективи розвитку особистих селянських господарств / М.Й. Малік, О.Г. Шпикуляк // Економіка АПК. — 2018. — №1. — С. 11—19.
5. Павлов О.І. Українське селянство як дзеркало процесу державотворення [Електронний ресурс] / О.І. Павлов // Актуальні проблеми державного управління. — 2011. — № 1 (39). — Режим доступу: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2011-1/doc/4/01.pdf>
6. Попова О.Л. Підтримка житлового будівництва на селі "Власний дім": регіональний зріз / О.Л. Попова // Економіка та прогнозування. — 2014. — № 1. — С. 97—104.
7. Прокопа І. Депресивність аграрних територій: український вимір / І. Прокопа, Л. Шепетько // Економіка України. — 2003. — № 7. — С. 59—65.
8. Рябоконь В.П. Розвиток сільських домогосподарств в умовах трансформації аграрного сектора еко-

номіки / В.П. Рябоконь // Економіка АПК. — 2013. — № 9. — С. 12—19.

9. Ходаківська О.В. Природно-ресурсний потенціал сільських територій у контексті забезпечення їх сталого розвитку / О.В. Ходаківська // Сталий розвиток економіки. — 2012. — № 4. — С. 160—163.

10. Юрчишин В.В. Сільські території як системоутворюючі фактори розвитку аграрного сектору економіки / В.В. Юрчишин // Економіка АПК. — 2005. — № 3. — С. 3—10.

11. Липинський В. "Листи до братів-хліборобів" / В. Липинський // Райхенау. — 1926. — 580 с.

12. Лукинов І.І. Еволюція економічних систем / І.І. Лукинов — М.: ЗАО "Издательство экономика". — 2002. — 554 с.

13. Держстат України "Витрати і ресурси домогосподарств" за 2010, 2011, 2017 (III кв.) рр. // [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

14. Куліков Г.Т. Затрати на утримання робочої сили та її вартість: поняття, тенденції, показники / Г.Т. Куліков // Економіка України. — 2018. — № 1. — С. 3—15.

15. Результати опитування щодо моделей обігу земель сільськогосподарського призначення в Україні / Лупенко Ю.О., Ходаківська О.В., Шпичак О.М., Юрченко І.В., Матвієнко А.П. та ін. — К.: ННЦ ІАЕ, 2018. — 52 с.

16. "Економічна активність населення України у 2016 році"; "Праця України"; "Зовнішня трудова міграція населення (за результатами модульного вибіркового обстеження із 1 січня та 18 червня 2017 року включно); доповідь "Ринок праці у 2016 році" [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrstat.gov.ua>

17. Могильний О.М. Зайнятість в особистих селянських господарствах: стан та шляхи врегулювання / О.М. Могильний // Ринок праці та зайнятість населення. — 2015. — № 4. — С. 3—9.

18. Могильний О.М., Костриця В.І. Гідна праця та її вплив на індекс людського розвитку: регіональна нерівномірність і політика щодо її подолання / О.М. Могильний, В.І. Костриця // Ринок праці та зайнятість населення. — 2016. — № 3. — С. 3—7.

19. Могильний О.М. Куліков Г.Т. Гідна заробітна плата як фактор соціально-економічної стабілізації / О.М. Могильний, Г.Т. Куліков // Ринок праці та зайнятість населення. — 2017. — № 2. — С. 5—19.

20. Прокопа І.В., Демчак І.М. Ідентифікація малих виробників сільськогосподарської продукції: європейський досвід для України / І.В. Прокопа, І.М. Демчак // Економіка і прогнозування. — 2017. — № 1. — С. 58—71.

21. Social insurance in Poland — information, facts / Edited by Anna Siporska. — Warsaw, 2011. — P. 90 (pp. 78—79).

22. The Analysis of Social Insurance System for Farmers in Selected EU Countries: Lessons Learned for Lithuania. — Virginia Namiotko, Sarunas Eirosius. — Journal of International Scientific Publications, volume 8, 2014. — Vilnius, Lithuania. — P. 63—71 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.scientific-publications.net

References:

1. State Statistics Service of Ukraine (2017), Demografichnyj schorichnyk. Naseleння Ukrainy za 2016 rik [Demographic Yearbook. The Population of Ukraine in 2016], [Online], available at: <http://www.ukrstat.gov.ua> (Accessed 10 March, 2018).

2. Hnybidenko, I.F. (2014), "The transformation of the labor market in the countryside: the prospects for optimizing the informal employment of the rural population", *Ekonomika Ukrainy*, vol. 4, pp. 83—93.

3. Demchak, I.M. (2013), "The role and place of income from subsistence farms in the formation of family budgets

of rural households", *Ekonomika ta upravlinnia APK*, vol. 11, pp. 174—178.

4. Malik, M.J. and Shpykuliak, O.H. (2018), "Trends and prospects of subsistence farms", *Ekonomika APK*, vol. 1, pp. 11—19.

5. Pavlov, O.I. (2011), "The Ukrainian peasantry as a mirror of the state-building process", *Aktual'ni problemy derzhavnoho upravlinnia*, [Online], vol. 1 (39), available at: <http://www.kbuapa.kharkov.ua/e-book/apdu/2011-1/doc/4/01.pdf> (Accessed 18 March, 2018).

6. Popova, O.L. (2014), "Support for the Own House village housing construction program: regional section", *Ekonomika ta prohnozuvannia*, vol. 1, pp. 97—104.

7. Prokopa, I. (2003), "Depressiveness of agrarian territories: the Ukrainian dimension", *Ekonomika Ukrainy*, vol. 7, pp. 59—65.

8. Riabokon', V.P. (2013), "Development of rural households during the transformation of the agricultural sector", *Ekonomika APK*, vol. 9, pp. 12—19.

9. Khodakivs'ka, O.V. (2012), "Natural resource potential of rural areas in the context of ensuring their sustainable development", *Stalyj rozvytok ekonomiky*, vol. 4, pp. 160—163.

10. Yurchyshyn, V.V. (2005), "Rural areas as system-forming factors for the agricultural sector", *Ekonomika APK*, vol. 3, pp. 3—10.

11. Lypyn's'kyj, V. (1926), *Lysty do bratviv-khliborobiv* [Letters to farmer brothers], Rajkhenau, Germany.

12. Lukinov, I.I. (2002), *Evolutsiya ekonomicheskikh sistem* [The evolution of economic systems], ЗАО "Izdatel'stvo ekonomika", Moscow, Russia.

13. State Statistics Service of Ukraine (2017), "Household expenditures and resources for 2010, 2011, 2017 (III quarter)", available at: <http://www.ukrstat.gov.ua> (Accessed 21 April, 2018).

14. Kulikov, H.T. (2018), "Costs for maintaining the labor force and its cost: the concept, trends, and indicators", *Ekonomika Ukrainy*, vol. 1, pp. 3—15.

15. Lupenko, Yu.O. Khodakivs'ka, O.V. and Shpychak, O.M. (2018), *Rezultaty opytuvannia schodo modelej obihu zemel' sil's'kohospodars'koho pryznachennia v Ukraini* [Results of surveys on agricultural land use patterns in Ukraine], NNTs IAE, Kyiv, Ukraine.

16. State Statistics Service of Ukraine (2017), "Economic activity of the population of Ukraine in 2016"; "Labor of Ukraine"; "Foreign labor migration of the population (based on the results of the modular sample survey from January 1 and June 18, 2016 inclusive); report "Labour market in 2016", available at: <http://www.ukrstat.gov.ua> (Accessed 18 March, 2018).

17. Mogylnyj, O.M. (2015), "Employment in subsidiary farms: Current status and ways of governance", *Rynok pratsi ta zajniatist' naseleння*, vol. 4, pp. 3—9.

18. Mogylnyj, O.M. and Kostrytsia, V.I. (2016), "Decent work and its impact on human development index: the regional unevenness and policies to overcome it", *Rynok pratsi ta zajniatist' naseleння*, vol. 3, pp. 3—7.

19. Mogylnyj, O.M. and Kulikov, H.T. (2017), "Decent wages as a factor of socio-economic stabilization", *Rynok pratsi ta zajniatist' naseleння*, vol. 2, pp. 5—19.

20. Prokopa, I.V. and Demchak, I.M. (2017), "Identification of small producers of agricultural products: European experience for Ukraine", *Ekonomika ta prohnozuvannia*, vol. 1, pp. 58—71.

21. Siporska, A. (2011), *Social insurance in Poland — information, facts*, Warsaw, Poland.

22. Namiotko, V. and Eirosius, S. (2014), "The Analysis of Social Insurance System for Farmers in Selected EU Countries: Lessons Learned for Lithuania", *Journal of International Scientific Publications*, vol. 8, pp. 63—71, [Online], available at: www.scientific-publications.net (Accessed 15 March, 2018).

Стаття надійшла до редакції 21.05.2018 р.